

Mēs “esam piedzimuši nevis lai nomirtu, bet lai iesāktu”¹

IESĀKŠANAS POTENCIALITĀTE: HANNA ĀRENTE PAR PIEDZIMŠANU²

Atslēgvārdi: Ārente, piedzimšana, rīcība, pasaule, *principium, initium*

Hanna Ārente (1906–1975) ¹ ir politikas teorētiķe un filozofe, kura Latvijas lasītājam ir pazīstama ar 2000. gadu sākumā izdotajām, latviski tulkotajām monogrāfijām “Totalitārisma izcelsme” un “Prāta dzīve”. Filozofe ir publicējusi arī neskaitāmi daudz esēju, savukārt par viņas *Opus Magnum* uzskatāma 1958. gadā publicētā monogrāfija “Cilvēka nosacījums” (“The Human Condition”), kuru vācu filozofs Jurgens Hābermass (*Jürgen Habermas*)

nodēvējis par Ārentes “galveno filozofisko darbu”³; tas ir Ārentes “politikas teorijas prolegomenas”⁴, jo tajā fenomenoloģiski aplūkota cilvēka aktīvās dzīves modu un rīcības problemātika, kas, runājot Ārentes vārdiem, “ir visseñākais politikas teoriju priekšmets”⁵.

Vita activa un cilvēka nosacījumi

Šis monogrāfijas centrālais jautājums ir “Ko mēs darām?”⁶ vai, precīzāk tās izdevumā vācu valodā, “*Was wir tun, wenn wir tätig sind?*”⁷ jeb “Ko mēs darām, kad esam aktīvi?”. Ārente apskata Rietumu filozofijas novārtā atstāto jautājumu par to, kas ir cilvēka aktīvā dzīve, un cenšas nošķirt dažādos tās veidus. Pievērsties cilvēka aktīvās dzīves jautājumiem Ārenti pamudināja traģiskie 20. gadsimta vēstures notikumi un totalitārisma pieredze. Viņasprāt, totalitāro valdību mērķis bija iznīcināt cilvēku

¹ Arendt, H. *The Human Condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2018, p. 246.

² “Cilvēka nosacījuma” (*Human Condition*) angļu valodas izdevumā Ārente iepazīstina ar terminu *natality*, tas pašas uzrakstītajā šīs grāmatas vācu valodas versijā “*Vita Activa oder Vom tätigen Leben*” tiek atveidots kā *Natalität*, lai gan šī termina burtisks tulkojums vācu valodā būtu demogrāfijā lietoti nojēgumi – *Geburtenrate*, *Geburtenzahl*, *Geburtenhäufigkeit*. Ārentes nolūks, spriežot pēc ieraksta viņas “Pārdomu dienasgrāmatā” (“*Denktagebuch*”) 1953. gadā, ir uzsvērt šī nojēguma latīnisko cilmi un nozīmi, proti, *natalis* kā piedzimšana vai kā dzimšanai piederīgais. Lai saglabātu Ārentes iecerēto šī termina filozofisko un nevis demogrāfisko nozīmi, šajā rakstā tas tiek tulkots kā piedzimšana. Līdzīgs apsvērums ir, tulkojot nojēgumu *mortality* jeb vācu valodā *Mortalität*, proti, *mortalis* latīņu valodā ar nozīmi “mirstīgs, tāds [cilvēks], kas pakļauts nāvei vai bojāejai”, tādēļ latviešu valodā tas tiek atveidots kā mirstīgums.

³ *Arendt Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Hg. W. Heuer, B. Heiter, S. Rosenmüller. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2011, S. 61.

⁴ Canovan, M. *Hannah Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 130.

⁵ Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*. Tulk. N. Pukjans, A. Puriņa, S. Rutmane. Rīga: Intelekt, 2000, 14. lpp.

⁶ Arendt, H. *The Human Condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2018, p. 5.

⁷ Arendt, H. *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper, 1994, S. 12.

individualitāti un radīt kaut ko vēl nebijušu – cilvēkveidīgo sugu, kuras īpatņu reakcija uz parādībām un darbībām būtu prognozējama un vadāma. Totālā kundzība, kas likvidē starp cilvēkiem pastāvošo, viņu veidoto pasauli, maina to eksistences apstākļus, pārveidojot cilvēku par lietu, kas ir zemāka par dzīvnieku, un iznīcinot viņu spontanitāti, ir pretmets tam, ko Ārente saprot ar politiku.

Ārente nošķir trīs cilvēka aktīvās dzīvesodus: darbs (*labor* jeb *die Arbeit*), ražošana (*work* jeb *das Herstellen*) un rīcība (*action* jeb *das Handeln*). Līdztekus aktīvās dzīvesodiem Ārente konstatē, ka jebkurš mēģinājums definēt “kas ir cilvēks?” beidzas ar neveiksmi, un filozofe to dēvē par “labi zināmu filozofisku neiespējamību”⁸. Tā vietā mums ir jāatbild uz jautājumu: kāds ir cilvēks?” Ārente piedāvā par cilvēku domāt nosacījumu kategorijās, proti, kas cilvēku padara par cilvēku, kādi ir viņa eksistences priekšnoteikumi vai apstākļi un kā šie nosacījumi sasaucas ar cilvēka aktīvās dzīvesodiem. Ārente formulē sešus cilvēka eksistences nosacījumus – pati dzīve, piedzimšana un mirstīgums, pasaulīgums, pluralitāte un zeme – un norāda, ka vispārīgākais cilvēka eksistences nosacījums ir “dzimšana un nāve, piedzimšana un mirstīgums”⁹, tie ir cilvēka eksistences robežpunkti. Aktīvās dzīvesodu trīsvienībā Ārente visaugstāko nozīmi piešķir rīcībai, tā ir “vienīgā aktivitāte, kas notiek tieši starp cilvēkiem bez lietu vai matērijas starpniecības”¹⁰, turklāt rīcība “ontoloģiski sakņojas piedzimšanā”¹¹, izvirzot piedzimšanu par vienu no centrālajiem savas rīcības teorijas nojēgumiem.

Piedzimšana, pirmkārt, ir eksistenciāla kategorija, caur to cilvēks faktiski parādās noteiktā telpā (uz zemes un cilvēku lietu pasaulē) un laikā. Otrkārt, piedzimšanas fenomenam ir dziļāka, transcendentāla nozīme, proti, cilvēkam piedzimšana ir tas iedzimtais spēks, kurā

1 Hanna Ārente, 1944. gads.
Avots: Young-Bruehl, E. *Hannah Arendt: For Love of The World*. New Heaven: Yale University Press, 2004

⁸ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 181.

⁹ Turpat, 8. lpp.

¹⁰ Turpat, 7. lpp.

¹¹ Turpat, 247. lpp.

sakņojas viņa spēja uzsākt ko jaunu, un šī spēja viņam piemīt tāpēc, ka viņš pats ir dzimušais (caur piedzimšanas aktu nācis pasaulē). Dzimušajam piemīt potencialitāte uzsākt šajā pasaulē kaut ko jaunu un ar savu rīcību mainīt cilvēku lietu pasauli, tādējādi piedzimšana ir gan *principium*, gan *initium*. Treškārt, Ārente runā par cilvēka otrreizējo piedzimšanu, kad viņš ar savu rīcību un runu iezīmē sevi publiskajā sfērā, tā ir viņa politiskā piedzimšana un iespēja dzīvot savu otro dzīvi. Visbeidzot, piedzimšanas fenomens tiks apskatīts *vita contemplativa* perspektīvā, kas, no vienas puses, izgaismojas cilvēka gribā, bet no otras – ļauj cilvēkam piedzimt domas bezlaicīgumā.

Piedzimšanas fenomena ģenēze

Analizējot *vita activa* Ārente savu lasītāju iepazīstina ar sešiem cilvēka nosacījumiem, taču nesniedz šo nosacījumu izvērstu izklāstu, vien norāda, ka piedzimšana un mirstīgums ir “vispārīgākie cilvēka eksistences nosacījumi”¹² un tie ir cieši saistīti ar visiem aktīvās dzīves modiēm. Ārentes biogrāfe un studente Elizabete Janga-Bruele (*Elisabeth Young-Bruehl*) norāda, ka Ārentes piedzimšanas fenomens ir “vienāds ar vai bieži vien nozīmīgāks par viņas mirstīguma nojēgumu”¹³, raisot jautājumus, kādēļ Ārente pievērsusies piedzimšanas fenomenam un kādēļ piešķirusi tam tik nozīmīgu vietu savā filozofijā.

Atbildes uz šo jautājumu atrodamas filozofes rakstītajās “Pārdomu dienasgrāmatā”; tās ir divdesmit astoņas pierakstu burtnīcas, kurās *natality* jeb *nataliāt* jēdziens pirmo un vienīgo reizi tieši šādā formā atrodams 1953. gada oktobra¹⁴ ierakstā. Ārente, gatavodamās

1954. gada martā Parīzes *Notre Dame* universitātē paredzētajam priekšlasījumam “Politika un filozofija: rīcības un uzskatu problemātika pēc Franču revolūcijas”, shematiski, īsi konceptīvi fiksējusi savas uzstāšanās nozīmīgākos “atslēgas vārdus”¹⁵: pluralitāte, singularitāte, vienlīdzība, domāšana, darbs, ražošana, rīcība, piedzimšana un mirstīgums. Pēc “Totalitārisma izcelsmes” publicēšanas filozofi nepameta pārdomas par totalitārisma raksturīgo masveida vientulību, pamestības izjūtu un tās radītajām katastrofālajām sekām. Dienasgrāmatas ierakstā Ārente norāda, ka cilvēka pamestības izjūtā izgaismojas viņa singularitāte un tajā viņš vairs nav no šīs pasaules, “mēs esam Vieni tikai tad, kad mirstam; tikmēr, kamēr mēs dzīvojam, mēs dzīvojam pluralitātē”¹⁶¹⁷. Singularitātes rezultāts ir realitātes un kopizjūtas zaudējums, tas ir kails metabolisms, kura sekas ir mirstīgums, turpretim pluralitāti raksturo rīcība, pasaule, sevis iezīmēšana cilvēku lietu pasaulē, un tās rezultāts ir piedzimšana.

Piedzimšanas jēdziens “Pārdomu dienasgrāmatā” atkārtoti netiek minēts, tomēr tās kontekstā atrodami vairāki šo nojēgumu paskaidrojoši ieraksti un iepriekš pausto pārdomu turpinājums. 1955. gada augustā dienasgrāmatā Ārente raksta šādas pārdomas: “Heidegeram nav taisnība: “Pasaule” cilvēks nav “iesviests”; ja mēs esam iesviesti – ne citādi kā dzīvnieki uz zemes. Cilvēks pasaulē tiek ievadīts, nevis iesviests, tādējādi te tiek noteikta viņa kontinuitāte un meklējama viņa piederība. Tā būtu neraža mums, ja pasaulē

¹² Arendt, H. *The Human Condition*, p. 8.

¹³ Young-Bruehl, E. *Hannah Arendt: For Love of The World*. New Heaven: Yale University Press, 2004, p. 495.

¹⁴ Skatīt: Arendt, H. *Denktagebuch: 1950–1973*. Hrsg. U. Ludz, I. Nordmann. Munchen: Piper, 2002, S. 461–462.

¹⁵ Arendt, H. *Denktagebuch: 1950–1973*, S. 1046.

¹⁶ Cilvēku pluralitātes nosacījums ir viens no Ārentes politiskās filozofijas centrālajiem nojēgumiem. Cilvēka pluralitātes nosacījumu determinē fakts, “cilvēki, nevis cilvēks dzīvo uz zemes un apdzīvo pasauli”, cilvēks ne tikai eksistē daudzskaitli, kuru izgaismo divi aspekti – vienlīdzība (*equality*) un īpatnīgums jeb atšķirīgums (*distinctness*) –, bet arī nes sevī šo daudzskaitli. Ārentesprāt, cilvēka pluralitātes mods (līdzās piedzimšanai) ir politikas ontoloģiskais pamats.

¹⁷ Arendt, H. *Denktagebuch: 1950–1973*, S. 460.

[mēs] tiktu iesviesti!”¹⁸ Ārente neiebilst tam, ka piedzimšana determinē eksistenci, ar to eksistence sākas; viņa iebilst Heidegera pieņēmumam par cilvēka *iemestību pasaulē*. Šai iebildei ir divi savstarpēji cieši saistīti aspekti. Pirmkārt, tas ir nošķirums starp zemi un pasauli, jo kā zeme, tā arī pasaule ir cilvēka nosacījumi, taču to būtība ir atšķirīga: zeme tiek saistīta ar cilvēka bioloģiskās pastāvēšanas iespējamību, pateicoties tai, ir iespējama dzīvība, savukārt pasaule ir telpa, kuru veido cilvēki un kura pastāv starp cilvēkiem. Nākamā iebilde saistīta ar nošķirumu starp diviem vācu valodas vārdiem – *werfen* un *leiten*. Pirmais jēdziens šīs iebildes kontekstā tulkojams kā “atnešanās”, proti, tā ir zīdītājdzīvnieku mazuļu piedzimšana un, Ārentesprāt, nav atvedināma uz cilvēku un cilvēku lietu pasauli. Otrais darbības vārds tulkojams kā vadīšana, pavadīšana, ievadīšana, jo cilvēka lietu pasaulē cilvēks tiek nevis iesviests, iemests, bet gan ievadīts kā šai pasaulei piederīgs vai šo pasauli konstituējošs un turpinošs. Šo pārdomu rezultātā Ārente aizstāj Heidegera *die Geworfenheit* ar jēdzienu “piedzimšana”, ar kuru filozofe bija iecerējusi ne tikai apzīmēt cilvēka parādīšanos uz zemes kā jaunu dzīvību – bioloģisku organismu –, bet arī norādīt tā ienākšanu cilvēka radītajā pasaulē un kļūšanu par tās veidotāju.

Piedzimšanas jēdziena formulēšanā noteicošā ietekme ir bijusi Ārentes interesei par Augustīna filozofiju, kas aizsākās viņas studiju laikā, kulmināciju sasniedzot filozofes doktora disertācijā, kas veltīta Augustīna mīlestības nojēgumam un kuras mērķis esot bijis “prezentēt Augustīnu kā domātāju, nevis kā bīskapu Augustīnu”¹⁹. Dienasgrāmatas 1951. gada aprīļa ierakstā Ārente formulē vienu no savām centrālajām, piedzimšanas nojēgumu aprakstosajām tēzēm, kuru uzsāk ar saīsinātu Augustīna citātu no “Dieva pilsētas”: “(*Initium*) ergo ut

esset, creatus est homo, ante quem nullus fuit”²⁰. Citātam seko ieraksts “Cilvēks tika radīts, lai kaut kas varētu sākties. Ar cilvēku pasaulē ienācis sākums. Tas ir cilvēka spontanitātes pamats.”²¹ Cilvēka radīšana, viņam piešķirtā spēja radīt un iesākt ir piedzimšanas fenomena izgaismošanās. Radītspēja ir apveltīta ar potencialitāti un spontanitāti, proti, tā ir patvaļīga spēja kaut ko uzsākt vai neuzsākt, turklāt šai spējai nav noteikts ārējs ierosinātājs vai cēlonis. Atsauce uz Augustīna citātu Ārentes darbos parādās vairākkārt²²; zīmīgi, ka ar to tiek noslēgts “Totalitārisma izcelsmes” otrais, paplašinātais izdevums 1958. gadā: “Tomēr paliek arī patiesība, ka vēsturē ikviens gals noteikti saistīts ar jaunu sākotni; šī sākotne ir cerība, vienīgais “vēstījums”, ko var sniegt gals. Iekams sākotne kļūst par vēsturisku realitāti, tā ir cilvēka būtiskākā spēja. Politiski sākotne ir identiska cilvēka brīvībai. Augustīns ir teicis: “*Initium ut esset homo creatus est* (Notiekot sākotnei, tika radīts cilvēks).” Šo sākotni nodrošina ikviena jauna dzīvība, un tas patiešām ir katrs cilvēks.”²³ Jaunās sākotnes ideju Ārente saista ar piedzimšanas nosacījumu, proti, caur piedzimšanas faktu parādās jauna sākotne, un tā pati par sevi ir iekšējs princips kaut kā sākumam, tas ir nosacījums, lai kaut kas jauns sāktos. Tādējādi piedzimšanas fenomēns ir daudzdimensionāls, un to Ārente kā pacietīgs arheologs slāni pēc slāņa atsedz visas savas daiļrades garumā.

¹⁸ Arendt, H. *Denktagebuch: 1950–1973*, pp. 549–550.

¹⁹ Young-Bruehl, E. *Hannah Arendt: For Love of The World*, p. 74.

²⁰ Šī ir frāze no “Dieva pilsētas” 12. grāmatas 20. nodaļas (Augustine. *The City of God*. Transl. M. Dods. [N. p.]: Roman Roads Media, LLC, 2015, p. 303).

²¹ Arendt, H. *Denktagebuch: 1950–1973*, S. 66.

²² Skatīt arī: Arendt, H. *The Human Condition*, p. 177; eseja “Kas ir brīvība?” No: Arendt, H. *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: Penguin Group Inc., 2006, p. 166; Arendt, H. *On Revolution*. New York: Penguin Group Inc., 2006, p. 203.

²³ Ārente, H. *Totalitārisma izcelsme*. Tulk. J. Baldunčiks. Rīga: Elpa, 2000, 564. lpp.

Piedzimšana: *principium un initium*

Meklēdama atbildi uz jautājumu “Kāds ir cilvēks?”, Ārente atgriežas pie Augustīna un norāda cilvēka esamības izšķirošo saikni ar piedzimšanu: “Katrs cilvēks, radīts viens, no dzimšanas ir jauns sākums; ja Augustīns no saviem apsvērumiem būtu ko loģisku secinājis, viņš vis nebūtu definējis cilvēkus kā mirstīgos, kā bija darījuši grieķi, bet gan kā “dzimušos.””²⁴ Ārente šo “būšanu par dzimušo” skaidro šķietami vienkārši, proti, cilvēka eksistence sākas ar piedzimšanu, ar kuru viņš, pirmkārt, parādās laika kontinuumā, kā laicisks notikums, zinot, ka viņam pienāks gals. Tādējādi piedzimšana vienlaikus nozīmē tuvošanās nāvei sākumu, proti, būtne ir “sākums, kas skrien preti beigām”²⁵. Dzimušais dzīvo laikā un savā būtībā ir laicisks, tam ir skaidri iezīmēta robeža – piedzimšana un nāve. Un, tā kā cilvēkam ir skaidrs sākums un gals, tad uz dzimušo nav jālūkojas kā uz kaut ko ciklisku, tā ir unikāla, divu faktoru noteikta parādīšanās noteiktā laikā.

Otrkārt, jaundzimušais ir jaunpienācējs divējādā telpā. Vispirms tā ir Zeme, proti, viņš parādās kā bioloģisks jaunveidojums un dzīvība uz Zemes. Zeme ir viens no sešiem cilvēka nosacījumiem, tā ir planēta Visumā, uz kuras ir iespējama dzīvība un kuru apdzīvo cilvēks. Zīmīgi, ka “Cilvēka nosacījuma” prologu Ārente uzsāk ar atsauci uz 1957. gada notikumu, kad cilvēka veidots objekts – pirmais Zemes mākslīgais pavadoņs – tika ievadīts Zemes ģeocentriskajā orbītā, tādējādi cilvēkam radot sajūtu, ka viņš vairs nav pie Zemes piesaistīta būtne un ka šis ir “pirmais solis ceļā uz cilvēka atbrīvošanas no Zemes ieslodzījuma”²⁶, taču šī sajūta nebija triumfāla, un to Ārente skaidro šādi: Zeme ir cilvēka nosacījuma kvintesence.

Vienlaikus ar parādīšanos uz Zemes cilvēks piedzimst arī noteiktā pasaulē. Pasaule ir cilvēka veidoto artefaktu, intersubjektīvu pieredžu un rīcību telpa. Ārente to dēvē par “kopējo pasauli”; tā ir cilvēka veidota vide, “kurā cilvēki var droši parādīties kā atšķirīgas būtnes: tikai viņu kopīgā pasaule var saturēt šos individuus kopā, vienlaikus saglabājot tos atšķirīgus”²⁷. Pasaule kalpo par kopīgu telpu starp indivīdiem, kuru tēlaini var salīdzināt ar galdu, kas “pulcē mūs kopā, tomēr neļauj mums citam citu traucēt”²⁸. Cilvēks piedzimst noteiktā pasaulē, proti, viņš ienāk ģimenē, jau izveidotā attiecību tīklā, un uzsāk dalīt šo telpu ar citiem. Pasaule satur “konkrētu kopienas kontekstu, tautas un kultūras identitāti”²⁹. Šī piedzimšana pasaulē sevī nes “dievišķo apliecinājumu”³⁰, proti, tajā slēpjas “pasaules glābšanas potenciāls”³¹, jo caur piedzimšanu cilvēks pastāvīgi un uz visiem laikiem spēj sevi atjaunot, tādā veidā nodrošinot arī pasaules pastāvēšanu.

Līdztekus šīm eksistenciālajām dimensijām Ārente piedzimšanai piešķir transcendentālu nozīmi, proti, “piedzimšanai piemītošā jaunās iesākšanas spēja pasaulē var izpausties tikai tāpēc, ka jaunpienācējam piemīt spēja sākt kaut ko jaunu, tas ir, rīkoties”³². Filozofe norāda: “Cilvēki ir sagatavoti loģiski paradoksālam uzdevumam – sākt jaunu sākotni, jo viņi paši ir jauna sākotne, jo viņi paši ir jauna uzsācēji, *pati iesākšanas spēja sakņojas piedzimšanā*, tajā, ka cilvēks pasaulē parādās, pateicoties piedzimšanai.”³³ Pretnostatīdama šos pieņēmumus,

²⁴ Ārente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*. Tulk. S. Rutmane, A. Šuvajeva, V. Vēvere, A. Zunde. Rīga: Intelekts, 2001, 96. lpp.

²⁵ Turpat, 96. lpp.

²⁶ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 1.

²⁷ Benhabib, S. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Lanham: Rowand and Littlefield Publishers Inc., 2003, p. 106.

²⁸ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 52.

²⁹ Bowen-Moore, P. *Hannah Arendt's Philosophy of Natality*. Houndsmills: The Macmillan Press LTD, 1989, p. 13.

³⁰ Arendt, H. *On Revolution*. New York: Penguin Group Inc., 2006, p. 201.

³¹ Turpat, 201. lpp.

³² Arendt, H. *The Human Condition*, p. 9.

³³ Arendt, H. *On Revolution*, p. 203; raksta autorens kursīvs.

filozofe to nosauc par loģisku paradoksu, jo tas sevī ietver cirkulāru argumentu, proti, cilvēka spējas uzsākt kaut ko jaunu avots ir piedzimšana, turklāt pati piedzimšana ir sākotne tikai tāpēc, ka cilvēkam piemīt spēja iesākt, tātad kaut kas ir cita un pats sevis cēlonis.

Aplūkojot minēto apgalvojumu, varētu secināt, ka Ārentei “spēja uzsākt” un “piedzimšana” ir ne tikai sinonīmi, bet “piedzimšana” kalpo par metaforu “spējai uzsākt”. Taču tāds lasījums nav īsti korekts. Monogrāfijā “Cilvēka nosacījums” Ārente skaidrodama vārdu “sākums” vai “sākt” nozīmi, atsaucas uz grieķu valodas vārda *archē* divējādo nozīmi: “Grieķu vārds sākumam ir *ἀρχή*, un *ἀρχή* nozīmē gan sākumu, gan principu.”³⁴ Vai arī: “Rīkieties šī vārda vispārīgākajā nozīmē nozīmē uzņemties iniciatīvu, sākt (kā norāda grieķu vārds *archein* – ‘sākt’, ‘vadīt’ un galu galā ‘valdīt’), kaut ko iekustināt (kas ir latīņu *agere* oriģinālā nozīmē).”³⁵ Tādējādi “spēja uzsākt” ir nevis piedzimšanas sinonīms vai metafora, bet gan piedzimšanu raksturojošs vai piedzimšanai piemītošs atribūts. Skaidrodama piedzimšanas atribūtus, Ārente pievēršas Augustīna *principium* un *initium* nošķīrumam³⁶, norādot, ka tie abi apzīmē noteikta veida sākumu, tajos identificējams “absolūta” un “relatīva” sākuma nošķīrums³⁷. Augustīna filozofijā *principium* būtību Ārente skaidro kā “debesu un zemes radišanu”³⁸, savukārt *initium* kā “cilvēku radišanu”³⁹. Dievs, radīdams cilvēku, radījis *kādu*, nevis *kaut ko*, un tam, esot jaunam sākumam, piemīt spēja iniciēt jaunu sākumu. Šo Augustīna sākotnes nozīmju nošķīrumu Ārente ekstrapolē piedzimšanas fenomenā. Cilvēka piedzimšanas fenomens sevī ietver uzsākšanas potencialitāti; tā ir iekšēji piemītoša,

imanenta, iedzimta struktūra, kuru determinē spēja uzsākt, iniciēt kaut ko jaunu, un tā uz šīs zemes ir parādījusies “lidz ar cilvēka radišanu”⁴⁰. Par *initium*, savukārt, uzskatāms pats cilvēks – individualitāte⁴¹, kura kaut ko uzsāk, iedzīvina un padara kustīgu. Tātad piedzimšana sevī ietver *principium* un *initium*, un tie “ir ne tikai saistīti viens ar otru, bet līdzvērtīgi”⁴², kas iezīmē to ontoloģisko atkarību. 2

Piedzimšana publiskajā telpā jeb “otrā piedzimšana”

Cilvēka *vita activa* augstākā realizācijas forma ir rīcība, tā ir “politiska aktivitāte *par excellence*”⁴³ un ekskluzīvi pieder tikai publiskajai sfērai. Tikai aktīvi rīkojoties, pilnībā atklājas tas, kāds ir cilvēks, proti, tā atklāj rīcības aģenta identitāti. Rīcībā, kas pilnībā norit tikai starp cilvēkiem jeb, kā Ārente to dēvē, *cilvēku attiecību tīklā*, ar runas starpniecību tiek manifestēts cilvēka pluralitātes nosacījums, proti, runa ir līdzeklis, ar kuru cilvēks formulē savas rīcības nozīmi, un vienlaikus caur to tā pati par sevi kļūst par rīcības aktu. Rīcība ir vienīgais aktīvās dzīves mods, kurš nepakļaujas statistikas likumiem, jo tā realizācijā “no cilvēka ir sagaidāms kaut kas neparedzams”⁴⁴, tā ir spontanitātes un brīvības manifestācija. Un katrs publiskās sfēras dalībnieks un jaunpienācējs, tā kā viņam kopš dzimšanas piemīt spēja sākt ko jaunu, šai cilvēku lietu pasaulei pienes ko jaunu.

Ienākšanu publiskajā sfērā un sevis atklāšanu caur rīcības aktiem un runu Ārente tēlaini dēvē par otro piedzimšanu: “Ar vārdiem un darbiem mēs iezīmējam sevī cilvēku pasaulē, un šī iezīmēšana ir kā otrā piedzimšana, ar

³⁴ Arendt, H. *On Revolution*, p. 205.

³⁵ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 177.

³⁶ Skatīt Augustīna “Dieva pilsētas” XI grāmatas 32. nodaļu.

³⁷ Arente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*, 96. lpp.

³⁸ Turpat, 95. lpp.

³⁹ Turpat.

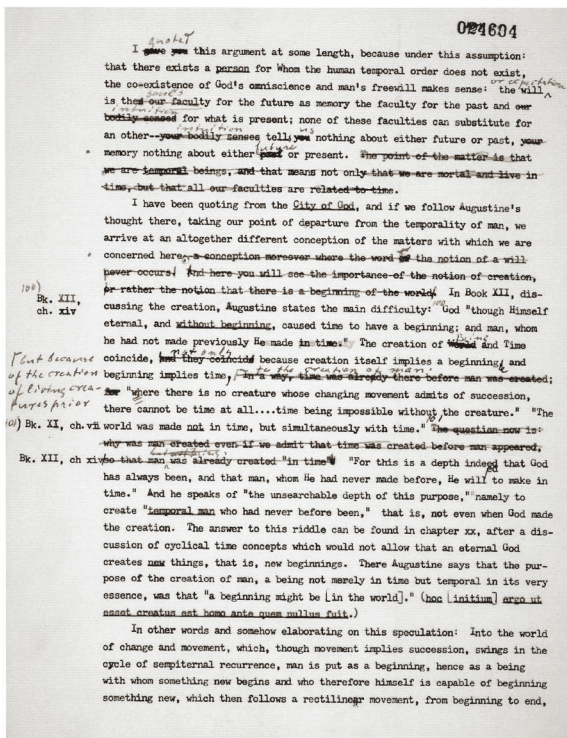
⁴⁰ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 177.

⁴¹ Personu citu no citas atšķir griba, un griba ir tā, kas veido cilvēka individualitāti (sk.: Ārente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*, 95. lpp.).

⁴² Arendt, H. *On Revolution*, p. 205.

⁴³ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 9.

⁴⁴ Turpat, 178. lpp.

2 Ārentes lekciju kursa "History of the Will" pieraksti, 1971. gads. Avots: *Hannah Arendt Papers: Subject File, 1949–1975; Courses; New School for Social Research, New York, N. Y.*; "History of the Will," lectures, 1971; 1 of 2. Arhīva ieraksts 024694. <https://tile.loc.gov/storage-services/service/mss/mss11056dig/mss11056dig-040400/040400.pdf> (<https://www.loc.gov/collections/hannah-arendt-papers/about-this-collection/>)

kuru uzņemamies un apstiprinām savas sākotnējās fiziskās parādīšanās kailo faktū."45

Atšķirībā no citiem aktīvās dzīves modiem, piedzimšanu rīcības jomā nenoteic nepieciešamība (tā raksturo darbu) vai derīgums (tas raksturo ražošanu). Rīcību "var veicināt citu klātbūtne, kuru savienībai mēs vēlētos pievienoties, taču tā nekad nav citu noteikta; tās impulss rodas no sākotnes, kura pasaulē nākusi līdz ar mūsu piedzimšanu un uz kuru mēs reaģējam, pēc pašu iniciatīvas uzsākot kaut ko jaunu".46 Cilvēks, ienākdams publiskajā sfērā un īstenojot rīcību, iegūst "sava veida otro dzīvi"⁴⁷, kurā pilnībā var realizēt piedzimšanas nosacījumu un veidot "publisko telpu starp sevi un citiem tā, lai varētu parādīties brīvība"⁴⁸. Šajā apgalvojumā ietverti divi piedzimšanas nosacījuma noteikti, politiskajai sfērai relevanti elementi – publiskā sfēra un brīvība.

Spēja piedzimt otro reizi – ar runu un rīcību ienākt publiskajā sfērā – ir ontoloģisks pamats tam, lai varētu veidoties un pastāvēt publiskā telpa, kas ir viens no politikas pamatnosacījumiem. Pirmkārt, publiskā telpa ir vieta, kurā izgaismojas realitāte, jo "viss, kas parādās publiskajā telpā var tikt ieraudzīts un sadzirdēts"⁴⁹. Tā ir telpa, kurā atšķirībā no privātās sfēras cilvēks nav viens, tā paredz citu klātbūtni, kurā kopīgi piedzīvotais apliecina ne tikai pasaules, bet arī paša cilvēka realitāti. Otrkārt, publiskā sfēra ir tā telpa, kurā cilvēks var iegūt nemirstību. Publiskajā telpā ir daudz dalībnieku, tie ar runu un rīcību parāda savu unikalitāti, veic rīcības aktus, kurus pieredz pārējie. Spilgtākie un neaizmirstamākie rīcības akti, kas "pārtrauc ikdienas dzīves cirkulāro ritējumu"⁵⁰ un ir piedzimšanas fenomena manifestācija, tiek

45 Arendt, H. *The Human Condition*, pp. 176–177.

46 Turpat, 177. lpp.

47 Turpat, 24. lpp. Antīkās Grieķijas politiskās izpratnē tā ir *bios politikos*.

48 Bowen-Moore, P. *Hannah Arendt's Philosophy of Natality*, p. 50.

49 Arendt, H. *The Human Condition*, p. 50.

50 Arendt, H. *Between Past and Future*. New York: Penguin Group Inc., 2006, p. 42.

iemūžināti stāstos, kas pārtop par vēstures naratīviem. Vēstures īstenais uzdevums ir “pasargāt cilvēku darbus no aizmirstības”⁵¹, tādējādi rīcības akts un tā veicējs iemanto nemirstību. Treškārt, publiskā sfēra ir tā telpa, kurā ir iespējams realizēt varu. Ārente varu nošķir no spēka, vardarbības un autoritātes, proti, vara ir unikāls veids, kā cilvēki realizē spēju “saskaņoti rīkoties”⁵², tā pieder nevis individuālam, bet publiskajā telpā kopā esošiem vienlīdzīgiem un unikāliem indivīdiem un ir klātesoša tik ilgi, cik ilgi pastāv šo indivīdu veidotā telpa. Tādējādi no šādas varas fenomena interpretācijas izriet, ka vara ir politiskās piedzimšanas aktualizēšana.

Visbeidzot, Ārentesprāt, publiskā sfēra ir vienīgā joma, kurā var piedzīvot brīvību, kas ir “politikas *raison d'être*”⁵³. Ārentei brīvība ir kas tāds, kas “ekskluzīvi atrodas politikas sfērā”⁵⁴, tās pretmets ir nepieciešamība, kas raksturo privātās dzīves sfēru. Brīvība ir spēja “padarīt par esošo ko tādu, kas līdz šim nav pastāvējis”⁵⁵, tā ir spēja uzsākt spontānas norises laikā, sākt kaut ko jaunu neprognozējamu. Esejā “Kas ir brīvība?” Ārente uzsver, ka “būt brīvam un rīkoties ir viens un tas pats”⁵⁶, tas ļauj secināt: ja rīcība ontoloģiski sakņojas piedzimšanā, tad arī brīvības ontoloģiskais pamats ir tas pats. Taču Ārentes domas tikla kontekstā šāds secinājums ir problemātisks, jo monogrāfijā “Cilvēka nosacījums” filozofe pieņem, ka “brīvības princips tika izveidots reizē ar cilvēku un nevis pirms tam”⁵⁷. Problēma ir ar jēdziena “brīvības princips” lietojumu, kas nozīmē, ka brīvība pati par sevi ir princips līdztekus piedzimšanai. Šo neprecizitāti Ārente labo “Cilvēka nosacījuma” vācu valodas izdevumā,

kurā vārds “princips” vairs netiek izmantots⁵⁸, tātad brīvības fenomens tiek radīts līdz ar cilvēku un tās ontoloģiskais pamats ir piedzimšana kā princips.

Prāta dzīve: griba, domātāja ego un tagadne

Oriģinālāko piedzimšanas fenomena interpretāciju Ārente piedāvā mūža noslēgumā tapušajās pārdomās – lekcijuursos par cilvēka mentālajām spējām un morāli un monogrāfijā “Prāta dzīve”, kas izdota pēc filozofes nāves –, kuras veltītas *vita contemplativa*. Par šī pavērsiena ierosmes avotu kalpoja nacista Ādolfā Eihmaņa prāva, kas tika uzsākta Jeruzalemē 1961. gadā. Par šo prāvu Ārente veidoja reportāžu laikrakstam “The New Yorker”, kurā, aprakstīdama un analizēdama tiesāšanās gaitu un Eihmaņa nodarījumus, lietoja vārdkopu “ļauņuma banalitāte” un “nedomāšana”.

Nošķirdama trīs prāta “arodus jeb “gaņģus””⁵⁹ – domāšanu, gribu un spriestspēju –, Ārente uzdod jautājumus: *Kas mums liek domāt? Kas mums liek gribēt? Kas mums liek spriest?* Piedzimšanas fenomens šajās pārdomās izgaismojas divējādi – cilvēka gribā un domātāja ego piedzimšanā “domas bezlaicīgumā”⁶⁰.

Piedzimšana, kas kalpo par ontoloģisko pamatu rīcībai un brīvībai, cieši saistīta ar gribu. Ārente secina, ka spontanitātes brīvības “garīgais orgāns ir griba”⁶¹. Griba, būdama suverēna spēja sākt, ir piedzimšanas fenomena noteikta, tā piemīt ikvienam cilvēkam, un tā ir tā garīgā spēja, kas cilvēkus padara atšķirīgus. Gribu

⁵¹ Arendt, H. *Between Past and Future*. New York: Penguin Group Inc., 2006, p. 41.

⁵² Arendt, H. *Crisis of the Republic*. San Diego: A Harvest Book, 1972, p. 143.

⁵³ Arendt, H. *Between Past and Future*, p. 145.

⁵⁴ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 31.

⁵⁵ Arendt, H. *Between Past and Future*, p. 150.

⁵⁶ Turpat, 151. lpp.

⁵⁷ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 177.

⁵⁸ Skatīt: Arendt, H. *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, S. 166.

⁵⁹ Zunde, A. Pēcvārds. Prāta dzīve filozofijas banalizācijas laikmetā. No: Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 236. lpp.

⁶⁰ Bowen-Moore, P. *Hannah Arendt's Philosophy of Natality*, p. 96.

⁶¹ Ārente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*, 96. lpp.

filozofe dēvē par “rīcības atsperi”⁶², kas iniciē ne tikai rīcību, bet arī aktualizē brīvību. Gribai piemīt spēks noteikt, kas atmiņai ir jāatceras vai jāaizmirst, kas intelektam ir jāizvēlas, lai nāktu izpratne, tādējādi griba ir tā, kas “sajūtas saista ar lietu, ko redz”⁶³ – savieno sajūtu orgānus ar reālo pasauli “un ievēl ārpusauli mūsos”⁶⁴. Ārente uzsver gribas “*es varu*” nevis “*es gribu*” dimensiju, un, būdama vērsta nākotnē, tā ir noteicošā kaut kā jauna sākšanai. Griba ir tā prāta spēja, kas, noteiktā veidā aktualizējoties, kļūst politiski relevanta.

Domāšana – “no mūsu dienišķajiem izjūtiem smelta – ir sajūta, ka esam dzīvi”⁶⁵, un, atbildot uz jautājumu “Kur mēs esam, kad mēs domājam?”, Ārentes piedzimšanas nojēgums atklāj vēl kādu dimensiju – piedzimšanu domas bezlaicīgumā, kuru filozofe Patrīcija Bovenamoorā (*Patricia Bowen-Moore*) dēvē par *terciāro* piedzimšanu (*Tertriary Natality*). Šāda kārtas skaitļu piešķiršana piedzimšanas fenomenam ir problemātiska, jo predisponē noteiktu hierarhiju vai subordināciju, tādēļ precīzāk to būtu dēvēt par teorētisku piedzimšanu. Domātāja ego, atslēdzies no parādību pasaules, “klejodams starp universālīgām, starp neredzamām būtībām”⁶⁶, lūkojoties telpas kategorijās, atrodas visurienē, kas vienlaikus ir nekuriene. Šajā nekurienē viņš pagātnei, nākotnei un tagadni izjūt kā vienlīdz klātējas, kaut gan viņa maņām tās, tāpat kā visi pārējie domas priekšmeti, nav klātējas. Laiks, kuru piedzīvo domātāja ego, atšķiras no ikdienas laika gaitas, proti, ikdienas laikā “tagadne, pagātne un nākotne plūdeni seko cita citai, un pats laiks ir izjūtams analoģiski kalendārā ierakstītām skaitļu virknēm”⁶⁷, tātad tas tiek uzlūkots kā pēctecīgs laika kontinuuums.

Domātāja ego laikizjūta raksturo pagātnes “vairsnebijuma” un nākotnes “vēlnebijuma” sadursmi nepārtrauktajā laika kontinuumā, un šo sadursmi rada cilvēka klātbūtne. Ārente to tēlaini raksturo kā pagātnes un nākotnes atsišanos vienai pret otru, un šī sadursmes vieta ir tagadne. Ja Heidegers rakstīja, ka īstenā tagadne ir acumirkli⁶⁸, tad Ārentei tagadne nav hipostatiski fiksēts punkts, tā ir laikstarpa jeb laika plaisa, “uz kuru vērsti masīvākie laiki – pagātne un nākotne”⁶⁹ jeb tas, kā vairs nav, un kaut kas tāds, kā vēl nav; tas, kas ir zināms, un tas, kas nav zināms. Tādējādi tagadne kļūst par dinamisku divu laiku sadursmes vietu. Savu ideju Ārente ilustrē, izmantojot to, “ko fiziķi dēvē par spēku paralelogramu”⁷⁰. Tā ir ģeometriskā konstrukcija 3, kurā rezultējošo spēku attēlo ar diagonāli, bet divas malas veido šo spēku vektoru.

No neskaidras sākotnes nākošie pagātnes un nākotnes laika stari saduras noteiktā vietā, radot jaunu spēku – tagadni, kurai atšķirībā no diviem antagoniskiem spēkiem, ir pavisam skaidrs rašanās brīdis – divu savstarpēji vērstu spēku sadursmes punkts. Sadursmē, Ārentesprāt, veidojas kopspeks, kurš sniedzas bezgalībā, jo tas vērsts uz nenoteiktu galamērķi. Lai gan šī laikstarpa ir bezgalīga, tā ir pagātnes un nākotnes spēka ierobežota. Ilustrācijā skaidri redzams, ka šis ir hipotētisks trīs laiku attiecību modelis, jo, no fizikas viedokļa raugoties, tā ir neiespējamība⁷¹. Ārentes modeli, saplūstot diviem no bezgalības nākošiem, ar “neskaidru sākotni” noteiktiem, neklātējiem

⁶² Ārente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*, 88. lpp.

⁶³ Turpat, 87. lpp.

⁶⁴ Turpat, 88. lpp.

⁶⁵ Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 195. lpp.

⁶⁶ Turpat, 197. lpp.

⁶⁷ Turpat, 202. lpp.

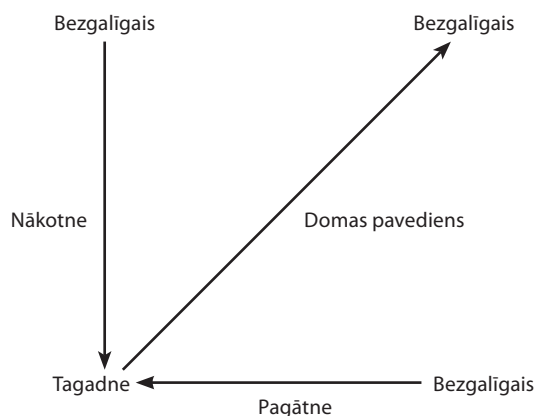
⁶⁸ “Esamība un Laiks”. Heidegers par īsteno tagadni sauc acumirkli “*mithin eigentliche Gegenwart nennen wir den Augenblick*” (Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1967, S. 338).

⁶⁹ Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 205. lpp.

⁷⁰ Turpat, 205. lpp.

⁷¹ Vairāku vektoru summa jeb rezultējošais spēks ir vērsts no pirmā vektora sākuma punkta uz pēdējā vektora beigu punktu. Savukārt pretējo vektoru summa ir nulles vektors, tādējādi divu no bezgalības nākošu spēku sadursmē jaunā spēka sākuma punkts sakrīt ar tā beigu punktu un tam nav virziena.

laikiem, tie nevis viens otru “apslāpē”, bet gan rada klātēju un bezgalībā vērstu tagadni, kurā atrodas domātāja ego. Domāšanas “eventuālais galamērķis ir pasaule”⁷², domātāja ego mēģina ar sajūtām saprast esošo, pastāvīgi mainīgo pasauli. Viņa pasaulīgā eksistence “vienmēr spiež rēķināties ar tādu pagātne, kurā viņa nebija, un tādu nākotni, kurā viņa vairs nebūs”⁷³, un visbeidzot “samierināt sevi”⁷⁴ ar to. Katru reizi, kad domātājs ego ienāk domas pasaulē, tas ir, domā, viņa notiek šo divu laiku sadursme, ar to viņš it kā piedzimst no jauna bezlaicīgā domas realitātē, viņš ir piedzimis *nunc stanc* jeb stāvošā tagadnē, un tajā var izpausties viņa ““Es esmu” kā noturīga klātbūtne pasaules mūždien mainīgajā zudībā”⁷⁵, kurā domātāja ego rada arvien jaunus, nebeidzamus domu pavedienus.

- 3 Domu pavediena “spēku paralelograms”.
Avots: Arendt, H. *The Life of the Mind*. San Diego: A Harvest Book, Harcourt Inc., 1977

Perpetuum mobile

Latviešu filozofs Ansis Zunde trāpīgi norāda, ka Ārentes “prāts bija dabīgi sistemātisks, tas veidoja sakarības un tēzes pats uz savu roku ontopoiētiski⁷⁶... domu pavedieni paši saistījās kopā un veidoja kārtīgus jēdzienu zirnekļu tīklus”⁷⁷. Šādā zirnekļu tīklā Ārente ievijusi arī piedzimšanas nojēgumu, kuram ir ne tikai eksistenciāla un transcendentāla, bet arī politiska un teorētiska dimensija.

Cilvēka piedzimšana “nav tikai vienkārša viņa dabiska parādīšanās, tā ir saistīta ar pasauli, kurā katrs indivīds – unikāla,

⁷² Arendt, H. *The Human Condition*, p. 169.

⁷³ Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 191. lpp.

⁷⁴ Arendt, H. *Essays in Understanding: 1930–1954*. Kohn, J. (ed.). New York: Schocken Books, 1994, p. 308.

⁷⁵ Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 208. lpp.

⁷⁶ Šī teikuma konteksts un atsauce uz Martinu Heidegeru, Fridrihu Niči, Karlu Jaspersu un Sērenu Kirkegoru liecina, ka domāts jēdziens “ontopoiētisks”. Ontopoiētisks – šādi šo jēdzienu raksta Ansis Zunde.

⁷⁷ Zunde, A. Pēcvārds. Prāta dzīve filozofijas banalizācijas laikmetā. No: Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*, 224. lpp.

neaizstājama un neatkārtojama vienība – parādās un no kuras tie aiziet”⁷⁸. Šī pasaule ir viscauri raksturojama kā piedzimšanas pasaule, tajā nepārtraukti ienāk jauni indivīdi un ar katru jaundzimušo, kā rakstīja Kafka savās dienasgrāmatās, runādams par jauna stāsta tapšanu, “saistās cerība, ka tas, lai arī joprojām nepilnīgs un maigs, līdz ar savu ienākšanu spēs izdzīvot pabeigtajā pasaules kārtībā”⁷⁹.

⁷⁸ Arendt, H. *The Human Condition*, p. 96–97.

⁷⁹ Kafka, F. *The Diaries: 1914–1923*. Ed. M. Brod. Transl. M. Greenberg, H. Arendt. New York: Schocken Books, 1974, p. 104.

Kafka kļūdiņies vien tajā, ka pieņēma, ka pasaule ir pabeigta kārtība. Jaunpienācējs, būdams dzimušais un līdz ar to sevī nesdams spontanitāti un spēju uzsākt ko jaunu, ir jaunais nezināmais, kas vienlaikus ir apsolījums pasaulei, ka tā mainīsies, attīstīsies un nekad nelīdzināsies matemātiskam modelim, kura rezultāts būs prognozējams. Viņš stāstīs stāstus par sastapto cilvēku dižajiem darbiem – rīcības aktiem –, lai tie taptu zināmi, netiktu aizmirsti un kalpotu par iedvesmu katram jaunpienācējam. Viņš, pastāvīgi un uz visiem laikiem spēdams sevi atjaunot, nesdams sevī iesākšanas potenciālu, nodrošinās arī pasaules pastāvēšanu.

Avoti un literatūra

- Arendt, H. *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. New York: Penguin Group Inc., 2006.
- Arendt, H. *Crisis of the Republic*. San Diego: A Harvest Book, 1972.
- Arendt., H. *Denktagebuch: 1950–1973*. Hrsg. U. Ludz, I. Nordmann. Munchen: Piper, 2002.
- Arendt, H. *Essays in Understanding: 1930–1954*. Ed. J. Kohn. New York: Schocken Books, 1994.
- Arendt, H. *On Revolution*. New York: Penguin Group Inc., 2006.
- Arendt, H. *The Life of the Mind*. San Diego: A Harvest Book, Harcourt Inc., 1977.
- Arendt, H. *The Human Condition*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2018
- Arendt, H. *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: Piper, 1994.
- Arendt Handbuch: Leben – Werk – Wirkung*. Hg. W. Heuer, B. Heiter, S. Rosenmüller. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2011.
- Ārente, H. *Prāta dzīve: I. Domāšana*. Tulk. N. Pukjans, A. Puriņa, S. Rutmane. Rīga: Inteleks, 2000.
- Ārente, H. *Prāta dzīve: II. Gribēšana*. Tulk. S. Rutmane, A. Šuvajeva, V. Vēvere, A. Zunde. Rīga: Inteleks, 2001.
- Ārente, H. *Totalitārisma izcelsme*. Tulk. J. Baldunčiks. Rīga: Elpa, 2000.
- Benhabib, S. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Lanham: Rowand and Littlefield Publishers Inc., 2003.
- Bowen-Moore, P. *Hannah Arendt's Philosophy of Natality*. Houndsmills: The Macmillan Press LTD, 1989.
- Canovan, M. *Hannah Arendt: A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Heidegger, M. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1967.
- Young-Bruehl, E. *Hannah Arendt: For Love of The World*. New Heaven: Yale University Press, 2004.
- Zunde, A. Pēcvārds. Prāta dzīve filozofijas banalizācijas laikmetā. No: Ārente, H. Prāta dzīve: I. Domāšana. Tulk. N. Pukjans, A. Puriņa, S. Rutmane. Rīga: Inteleks, 2000.